

ENGELS ÉS A FILOZÓFIAI VILÁGKÉP

A mostanihoz hasonló évfordulók alkalmat adnak arra, hogy ne csak saját korára, de a mára nézve is felmérjük egy-egy gondolkodó jelentőségét. Valamely életmű értékét csak úgy becsülhetjük fel, ha mindkét szempontot figyelembe vesszük. Engels életműve mindkét vonatkozásban nagy jelentőségű. Különlegesen érdekesek számunkra Engels sokoldalú munkásságából a filozófiai előrelátás lehetőségére, szükségességére és hatékonyságára vonatkozó gondolatok. Az idevágó fejtegetésekben Engels különbséget tett filozófiai és tudományos megismerés, valamint előbbi és utóbbi sajátos funkciói között.

Engels oly korban élt, amely mind tudományos, mind filozófiai tekintetben döntően járult hozzá a dialektika legkövetkezetesebb és legéletképebb, materialista változatának a kidolgozásához és beigazolásához. Filozófiai kutatásai mindenekelőtt a bölcelet és a tudomány viszonyára, a kettő közötti kölcsönhatásra irányulnak. Engels elemzéseinek két síkja van. Egyfelől a bölceletnek és a tudománynak mint az emberi gondolkodás viszonylagosan önálló formáinak egymáshoz való viszonyát vizsgálja általában; másfelől szemügyre veszi a tudomány viszonyát a *valódi*, dialektikus materialista filozófiához, ahhoz a filozófiához, amely a tudományokra támaszkodik, és a maga általánosító erejénél fogva becses módszertani útbaigazításokkal látja el a tudományokat. Miután helyébe lép a régi spekulatív filozófiának, ezt az új filozófiát olyannyira áthatja a *tudományos szemléletmód*, hogy formájában önmagát is felszámolja, csak tartalmában él és tökéletesedik tovább, általános érvényű módszertani útmutatásként. Ugyanakkor ez az új filozófia — amelynek kifejtéséért Engels oly sokat tett — lehetőséget nyújt olyan, általánosságokban mozgó, de (Engels felfogásában) mégis megbízható filozófiai előrelátásra, amely megvonhatja most már a tudományos előrelátás határait.

Ha általában tekintjük filozófia és tudomány viszonyát, Engels nyomán megjelölhetünk egy olyan korai szakaszt, amikor a dialektikus gondolkodásmód nem hatolt még be minden fontos tudományágba. Ezen a kezdetleges fokon a szaktudományok alulmaradnak a filozófiával szemben. Engels azért magasztalja e kor filozófiáját, mert a materialista tételek nemegyszer zseniális dialektikai felismerésekkel fonódnak össze benne. „A görögök — éppen, mert még nem jutottak el a természet széttagolásához, elemzéséhez — a természetet egészként, nagyjában és egészében tekintették. A természeti jelenségek általános összefüggését nem mutatták ki részletekben, ez az összefüggés a görögök számára a közvetlen szemlélet eredménye. Ebben van a görög filozófia fogyatékosága, aminek következtében később más szemléleti módoknak kellett helyét átengednie. De ebben van fölénye is valamennyi későbbi metafizikai

ellenfelével szemben. Ha a metafizikának igaza volt a görögökkel szemben a részletekben, a görögöknek igazuk volt a metafizikával szemben egészben véve. Ez az egyik oka annak, hogy mi a filozófiában, éppen úgy, mint olyan sok más területen, újra és újra ama kis nép teljesítményeihez vagyunk kénytelenek visszatérni, melynek egyetemes tehetsége és tevékenysége olyan helyet biztosított számára az emberiség fejlődéstörténetében, amilyenre egyetlen más nép sem tarthat valaha is igényt“ (*Anti-Dühring*. Budapest, 1950. 346—347).

Engels elismeréssel adózik az anyag önmozgására, a mozgás elpusztíthatatlanságára vonatkozó elveknek, amelyeket a filozófia jóval kísérleti igazolásuk előtt hirdetett meg. „Ez a következtetés elutasíthatatlan volt, mihelyt a világegyetemről felismerték, hogy testek rendszere, összefüggése. Mivel pedig ehhez a felismeréshez a filozófia jutott el, jóval előbb, semmint az a természettudományban hatékonyan érvényre jutott, érthető, miért vonta le a filozófia teljes kétszáz évvel a természettudomány előtt azt a következtetést, hogy a mozgás nem teremthető és el nem pusztítható. Sőt az a forma, amelyben ezt tette, még mindig fölötte áll a mai természettudományos megfogalmazásnak“ (*A természet dialektikája*. Budapest, 1952. 80).

Miközben a filozófia érdemeit méltatja, Engelsnek nem *akármilyen* filozófia lebeg a szeme előtt, hanem a kibontakozó materializmus és dialektika életképes filozófiája. Csakis ez utóbbi fölényét hangsúlyozza a tudomány empiriába merülő korszakának kezdetleges általánosítási kísérleteivel szemben.

Még jobban kidomborítja Engels a filozófia szerepét a második szakaszban, amikor a filozófia tudománnyá válik, a szaktudományok pedig — amennyiben fejlődni akarnak — nem mondhatnak le többé a filozófia nyújtotta módszertani útmutatásról. Hogy a filozófia a tudomány rangjára emelkedett, az elsősorban a szaktudományokban bekövetkezett ugrás-szerű fejlődésnek köszönhető. E szaktudományok elméleti tudományokká váltak, s így lehetővé tették a filozófia számára az egyetemes kölcsönhatásnak, az anyag önmozgásának, a mozgás mennyiségi és minőségi elpusztíthatatlanságának, a tudat anyagi eredetének a bizonyítását. Más szavakkal, Engels megállapítása szerint a XIX. század derekára a szaktudományok eljutnak arra a szintre, hogy egyfelől a megfigyelés és a kísérlet, másfelől az elméleti általánosítás révén ki tudják mutatni az objektív és szubjektív valóság dialektikus jellegét. Egységbe foglalva lehetővé teszik egy *tudományos* filozófiának, az *általános* tudományának a létrejöttét. Ez a filozófia a materialista dialektika. Hozzá képest a hegeli dialektika legjobb elemeiben is túlhaladottá válik: „Ahogy a hőanyagelmélet viszonylik a mechanikai hőtanhoz, ahogy a flogisztikus elmélet viszonylik Lavoisier elméletéhez, úgy viszonylik a hegeli dialektika az ésszerű dialektikához“ (*Anti-Dühring* 350).

Mi a legfőbb érdeme ennek az új filozófiának? Az, hogy olyan *világnézet*, amely fő összetevőiben a szaktudományok eredményeire támaszkodik. Olyan filozófia, amely adott ponton kiveti magából az önkényes spekulációt, s ezáltal formájában megszűnik, csak tartalmában marad meg. Azzal a túlnyomórészt spekulatív természet- és történelemfilozófiával, amely az összefüggéseket nem a valóságban keresi, hanem önkényesen beleszerkeszti, Engels élesen szembeállítja a tudományos filozófiát,

amely nem lehet más, mint dialektikus materialista. A modern materializmus a régi materializmus maradandó alapjaihoz „még hozzáfűzi a filozófia és természettudomány kétezer éves fejlődésének és magának e kétezer éves történelemnek egész gondolati tartalmát. Egyáltalán nem is filozófia ez már többé, hanem egyszerű világnézet, amelynek nem egy külön tudományok-tudományában, hanem a tényleges tudományokban kell beválnia és tevékenyen hatnia. A filozófia tehát itt »megszűnt«, azaz »túlhaladott is, fenntartott is«: túlhaladott formájában, fenntartott tényleges tartalmában“ (*Anti-Dühring* 143).

Ezen a ponton fölmerül néhány kérdés.

Az első kérdés: valóban úgy gondolta-e Engels, hogy a filozófia elvetethető és a tudománnyal helyettesíthető? Akik így értelmezik Engels szavait, rendszerint a pozitívizmussal is rokonítják őt. Arra az állítására hivatkoznak, hogy a tudomány elégséges önmagának, hogy eszerint a filozófia ontológiai minőségében feleslegessé válna, s legfeljebb a gondolkodás sajátos tanaként maradna fenn. „Csak ha a természet- és történet-tudomány magáévá teszi a dialektikát — írja Engels — válik majd feleslegessé az egész filozófiai limlom — a tisztán a gondolkodásról szóló tanon kívül —, tűnik majd el a pozitív tudományban“ (*A természet dialektikája* 220). Másutt, nevezetesen az *Anti-Dühring*ben, Engels hangsúlyozza, hogy a modern materializmus lényegénél fogva dialektikus, és nincs többé szüksége a többi tudomány fölött álló filozófiára. „Mihelyt minden egyes tudomány elé azt a követelményt állítjuk, hogy tisztázza helyét a dolgok és a dolgok ismeretének egyetemes összefüggésében, az egyetemes összefüggésnek minden külön tudománya fölöslegessé válik. Ami akkor az egész eddigi filozófiából még önállóan megmarad, az a gondolkodás és a gondolkodás törvényeinek tana — a formális logika és a dialektika. Minden más feloldódik a természet és a történelem pozitív tudományában“ (*Anti-Dühring* 27).

Az idézett helyek — összefüggésükből kiragadva — alapot adhatnak az említett értelmezésre. Mégis úgy vélem, Engels gondolkodásának szelleme, amint az alapvető bölcséleti műveiben megnyilvánul, amellett szól, hogy a filozófia, sajátos problémáival és megoldásaival, önállóan létezzék általános világképként is, ismeretelméletként is. Mindenekelőtt azért, mert Engels a dialektikát egyetemes tudományként, „a természet, az emberi társadalom és a gondolkodás általános mozgási és fejlődési törvényeinek“ tudományaként fogja fel (*Anti-Dühring* 146). Ha pedig a dialektikát minden mozgás legáltalánosabb törvényeinek tudományaként fogjuk fel, akkor „ebben benne van, hogy törvényeinek érvényeseknek kell lenniök a természet és az emberi történelem mozgására éppúgy, mint a gondolkodás mozgására“ (*Anti-Dühring* 386).

Ha elismerjük, hogy Engels szerint a filozófia nem tűnik el, hanem új, lényegében nem-spekulatív alakot ölt, akkor meg kell kísérelnünk kimutatni, miben különbözik a *filozófiai* vizsgálódás a tudományostól. És itt már nem általában vett filozófiáról van szó, hanem hiteles filozófiáról. E tekintetben Engels véleményét a következőkben lehetne összefoglalni: a tudományos filozófia, a materialista dialektika az általánosról szóló tanként fogható fel; mint az általánosról szóló tan a szaktudományokra támaszkodik, de meg is haladja ezeket látókörének szélességénél, a világról és a megismerésről vallott nézeteinek tágabb hatóköreiről fogva. „A

miszticizmustól megszabadított dialektika feltétlen szükségessé válik a természettudomány számára, amely már elhagyta azt a területet, ahol a merev kategóriák... még elegendők voltak házi használatra“ (*A természet dialektikája* 215). Ebből nyilvánvalóan következik, hogy a tudósoknak szükségük van magasrendű filozófiára. Ennek alapos és rendszeres elsajátítása igen hasznos módszertani útmutatással szolgál számukra, megóvjá őket az egyoldalúságtól, szubjektívizmustól, szüklátókörségtől, lényegében tehát a metafizika buktatóitól. És éppen ez az általa támasztott követelmény mutatja, mennyire meg volt győződve Engels a filozófia szükségességéről.

A filozófiai és a tudományos megismerés összevetése során felmerülő másik kérdés az, hogy mennyiben lehetnek előremutatóak, termékenyek, ösztönzőek a kutatásra nézve a világmagyarázó és módszertani alapelvek. Engels tökéletesen meg volt győződve ezen elvek ösztönző erejéről, s nemcsak elméletileg igazolta, hanem munkáival tanúsította is ezt az ösztönző erőt. Így a mozgás mennyiségi és minőségi elpusztíthatatlanságára vonatkozó elvnek a következetes érvényesítése lehetővé tette Engels számára, hogy meglássa a hőhalál-elmélet ingatagságát: „A kérdés végérvényesen csak akkor oldódik meg, ha kimutatják, hogyan válik a világűrbe kisugárzott hő ismét felhasználhatóvá... De meg fogják oldani, ez éppoly biztos, mint az, hogy a természetben nem történnek csodák és hogy a ködgolyó eredeti hőjét nem csoda által, a világon kívülről kapja“ (*A természet dialektikája* 294).

Hasonlóképpen, szilárd hite a kölcsönhatások és főként az ellentmondások egyetemességében hozzásegítette annak a tételnek a megfogalmazásához, hogy sohasem lesz lehetséges a vonzás és a taszítás erőinek végleges kiegyenlítődése: „Mihelyt a dialektika eddigi természetismeretünk eredményeiből kimutatta, hogy egyáltalán minden poláris ellentétet a két ellentétes pólus egymásra gyakorolt kölcsönhatása idéz elő, ... a taszítás és vonzás végleges kiegyenlítődéseről nem lehet szó...“ (*A természet dialektikája* 82).

A világ anyagiságára, a mozgás örökkévalóságára, a tudat anyagi meghatározottságára vonatkozó materialista filozófiai nézetek nagyfokú, már a bizonyossággal határos igazolhatósága az a legfőbb érv, amelyet Engels a módszertani elvek termékenysége mellett felhoz. Másodlagos bizonyítékokra is hivatkozik; ide tartozik az általánosítás és extrapolálás, amelyre a filozófiai jellegű ítéletek körében lehetőség nyílik, ha ezek a szaktudományok adatain nyugszanak. Az anyagiság elve, „az a bizonyosság, hogy az anyagi világon kívül nem létezik még egy külön szellemi világ is, a reális világ hosszú és fáradságos vizsgálatának eredménye, y compris az emberi agy termékeit és eljárásait“ (*Anti-Dühring* 353). Vagy: „... tapasztalatból és elméletből tudjuk: az anyag, akárcsak létezési módja, a mozgás, megteremthetetlen...“ (*Anti-Dühring* 395).

A filozófiai tételekben rejlő nagyobb bizonyosság és extrapolálási lehetőség azonban nem fedte el Engels szeme elől a valóban dialektikus filozófiai vizsgálódáshoz elengedhetetlen alkotó kételkedés és kritikai szellem jelentőségét. Miben nyilvánul meg Engelsnél ez a tudományos óvatosság, ez az alkotó kétely? Mindenekelőtt az abszolút és a relatív igazság fogalmának tisztázásában, annak kimutatásában, hogy az emberi ismeretek — az egyéniek is, a társadalmiak is — történelmileg megha-

tározottak, örökké tökéletesíthetők, és ezért felülvizsgálhatóak, ha a legfőbb döntőbíró, a valóság megköveteli.

De ez a kritikai beállítottság nem ingathat meg abbéli meggyőződésünkben, hogy a valóság dialektikus természetű, és hogy a dialektika a modern gondolkodás legnagyobb vívmánya. Hegelben — éppen úgy, mint később Lenin — a dialektikus gondolkodást dicsőíti Engels a metafizikus materializmussal szemben: „Hegelnél a természettudományok összefoglalása és ésszerű csoportosítása nagyobb tett, mint az ő egész materialista fecsegésük“ (*A természet dialektikája* 215). Márpedig éppen az ésszerű dialektika kidolgozásában és érvényre juttatásában áll Engels időszerűsége. Korunkat teljesen áthatja a dialektika; a valóságban és a tudományban az egyetemes összefüggés, kölcsönhatás és önmozgás újabb és újabb oldalai tárulnak fel. Majd száz év távolából olvasva újra Engelst, örömmel fedezzük fel, hogy életművének mélységesen dialektikus szelleme a máé, hogy módszertani elvei nem vesztek termékenysé-
gükből.

Persze, gyakran bukkanunk Engelsnél ellentmondásokra. Egyetlen példát említenék itt, az egyetemes keletkezéstörténet példáját. Engels egyfelől magasztalja Hegelt az egyetemes fejlődés elméletéért, másfelől — és erre esik a hangsúly — különbséget tesz fejlődés és létrejövés között. Jó példája ez a működőben lévő filozófiai előrejelzésnek. A világegyetem képét néhány alapelv együtthatása alakítja ki: a mozgás örökkévalósága, mennyiségi és minőségi elpusztíthatatlansága, a létrejövés mint a visszafordítható és visszafordíthatatlan, szükségszerű és véletlen egysége. Mindebből Engels végül is arra következtet, hogy az egyetemes létrejövés nem egyéb, mint a világegyetem története, ezt pedig nem örökös fejlődésként, hanem létrejövésésként, a kozmikus anyag körforgása-ként kell felfognunk, olyan mozgásként, amelynek során visszafordíthatatlan minőségi változások mennek végbe a felfelé ívelő és a hanyatló szakaszokban egyaránt.

Más példákat is idézhetnénk arra, hogy maradandó eszmék elavultakkal keverednek Engelsnél. A maguk idején újszerű nézetek közül nem egy túlhaladottá vált. De ezeknek is megvan az az érdemük, hogy alapjául szolgáltak a nyílt filozófiai vitákban kibontakozó későbbi tagadásnak. Éppen életművének ez a nyitottsága élteti Engelst. Ő tudta a legjobban, hogy semmi sem abszolút a világon, kivéve az örök mozgást.

